

Pastorálna teológia a modernita

Jozef Žuffa

ŽUFFA, J.: Pastoral Theology and Modernity. *Studia Aloisiana*, 7, 2016, 1, s. 37 – 45.

The article deals with modernity and its challenges. Analysis of theories of particular religion sociologists and theologians points out to complexity of the topic.

The aim of pastoral theology is to reflect what is happening in current society and, despite contradictions in understanding of modernity, to point out to the fact that theology fulfills its purpose when dealing with current social life. Its role is to perceive the issues of individuals and to stay by them by finding answers.

Keywords: secularism, modernity, religion

Úvod

Náboženstvo je kontinuálnou témou spoločenského dialógu v rýchlo sa meniacej spoločnosti. Spoločenské zmeny majú vplyv aj na vývoj náboženstiev a na analýzy náboženskej situácie. To potvrdzuje aj pojmotvorné úsilie vymedziť aktuálnu dobu termínmi, ako sú: moderna, postmoderna atď. Pojmy modernita, sekularizácia a náboženstvo nadobudli v ostatných rokoch enormnú mnohoznačnosť.

Dôležitou otázkou, ktorú si v tejto súvislosti kladie sociológia náboženstva a aj teológia, je otázka o vzťahu medzi procesom modernizácie a sekularizácie, resp. súvislosti medzi náboženstvom a modernou. Na to, aby teológia ostala pre dnešného človeka vierohodná, je potrebné neustále rozpracovávať koncilový obraz sveta, človeka a Cirkvi.

Od prijatia osudu k nutnosti voľby

Sociológ Peter Berger pokladá modernitu za relatívny historický fenomén. Hoci modernita sa podľa neho od samého začiatku chápala vo dvoch protirečivých smeroch – optimisticky ako nadšenie z pokroku alebo pesimisticky ako jav odludštenia človeka –, v skutočnosti je mixom pozitívnych a negatívnych procesov, pozostávajúcich z podložených tvrdení a omylov. Komplexná stavba modernity nie je otázkou v zmysle buď – alebo, skôr sa prejavuje v rôznorodých

charakteristikách. Podstatným faktorom procesu modernizácie je podľa neho technológia, tá tvorí jadro modernity a najdôležitejšiu transformačnú silu.

Pre život a myslenie človeka nie sú však určujúce iba vonkajšie podmienky. Človek je ovplyvňovaný aj vnútornými aspektmi modernity. Berger ich nazýva „moderným vedomím“, ktoré vedie človeka ku prechodu od pasívneho prijímania osudovosti k aktívnej voľbe. Pod osudovosťou možno chápať svet zabezpečený tradičnými životnými štruktúrami človeka v spoločenskom i osobnom rozmere. Voliť si z toho, čo nie je vopred určené, sa v predmoderných časoch chápalo ako rebélia jednotlivcov. Existoval samozrejmy, objektívne daný vonkajší svet.

Svet sa v posledných desaťročiach stal následkom globalizácie a vedecského vývoja oveľa komplexnejším ako kedykoľvek doteraz v histórii. Rozšírením možností voľby v modernom svete sa objektívne istoty a ich samozrejmosť stali otáznymi a zmenili sa na riziko. Rozširovanie oblastí a možností voľby si vyžaduje čoraz viac reflexie a viedlo ku príklonu k subjektivite človeka. Tým sa aj vnútorný svet jedinca stáva viac komplexným. Modernita je teda ambivalentný proces, proces oslobodzovania a zároveň odcudzovania.

Americký sociológ konštatuje, že modernita spôsobila, že náboženstvo sa dostalo do celkom špecifickej krízy. Hoci sa táto kríza často vníma ako ovplyvnená sekularizmom, je určovaná skôr pluralizmom. Takto chápaná modernita ponúka prostredníctvom pluralizmu širšie možnosti voľby aj v oblasti viery. Okrem svetonázorových ponúk modernita umožňuje voliť si aj inštitucionálne štruktúry spoločnosti, čo má výrazné následky aj v oblasti náboženstva. Súčasný človek si musí hľadať, čo mu vyhovuje, a je nútený voliť si aj v náboženskej oblasti. Je odsúdený k povinnosti voliť si. Modernita rozmnožila možnosti voľby a súčasne zredukovala rozsah toho, čo možno ešte chápať ako dané a isté. Vzhľadom na náboženstvo to znamená, že moderný človek je v oblasti viery viac konfrontovaný s nutnosťou než s možnosťou voliť si svoje náboženské presvedčenia.

Na tieto tézy „trhu“ náboženstiev nadväzuje americký sociológ Rodney Stark.² Medzi výberom jedného konkrétneho náboženstva spomedzi viacerých náboženstiev a religiozitou vidí závislosť: čím je na trhu náboženstiev v spoločnosti väčšia možnosť voľby, tým sa stáva religiozita tejto spoločnosti živšou. Pluralita náboženských spoločností núti ich členov, aby svoj tovar ponúkali v čoraz atraktívnejšej podobe a tým stimulujú oblasť religiozity.

1 BERGER, P. L.: *Der Zwang zur Häresie : Religion in der pluralistischen Gesellschaft*. Frankfurt am Main, 1980, s. 49.

2 Porov. STARK, R.: *Acts of Faith : Explaining of Human Side od Religion*. 2000, s. 127–131.

Ambivalentnosť sekularizácie

Diskusia o budúcnosti náboženstva v modernej spoločnosti sa často spája s komplikovaným pojmom sekularizácia. Pojem sekularizácia možno vykladať viacerými smermi: ako narastajúcu stratu relevancie náboženstva v spoločnosti, ako stratu dôležitosti cirkevných autorít, ako podmienku odmytologizovania viery a ako stratu cirkevného povedomia.³

Práve na základe týchto smerov odporúča španielsky sociológ náboženstva José Casanova diferencovanú analýzu sekularizácie. V náboženstvách očakáva vývoj, ktorý nie je proti téze teórie sekularizácie. Podľa jeho názoru je západná moderna poznačená procesmi sekularizácie, tie však nemožno pokladať za prejav miznutia náboženstva. Obhaja modely, ktoré sú schopné analyzovať v spoločnosti vzniknuté paradoxné javy sekularizácie, ale zároveň aj návrat náboženstva. Casanova rozlišuje tri čiastkové aspekty sekularizácie:

- Rozlíšenie náboženskej a svetskej sféry pokladá za príznačné pre všetky moderné spoločnosti, kde sa náboženstvo čoraz viac oddeľuje od štátu.
- Úpadok náboženského presvedčenia a praktizovania. V spoločnostiach, v ktorých procesy osvety mali protináboženské a proticirkevné zameranie, došlo k úpadku náboženstva. A opačne, v spoločnostiach, v ktorých sa náboženstvá opierajú o štruktúru dobrovoľníckych organizácií, možno pozorovať, že religiozita a jej sebaobnova je rezistentná voči sekularizácii a má formy kompatibilné s modernitou.
- Privatizácia náboženstva, ktorá vymedzuje náboženstvu miesto v privátnej sfére človeka a vytláča ho z verejnosti. Casanova však konštatuje, že popri privatizovaní náboženstva je možné badať návrat náboženstva do verejnej sféry. Podľa neho súbežný proces privatizácie a reprivatizácie možno skúmať rozlíšením privátneho a verejného náboženstva.⁴

Podľa Casanovu náboženstvo môže byť kompatibilné s modernou. Občianska spoločnosť sa opiera o dobre fungujúcu a chránenú privátnu sféru. Práve vďaka občianskej spoločnosti môže náboženstvo zastupovať svoju pozíciu vo verejnom diskurze.

Tieto tézy ďalej rozpracúva Karl Gabriel. Tvrdí, že v modernej spoločnosti najdôležitejším miestom pre diskusiu o „rozhraničení medzi privátnou a verejnou sférou je práve náboženstvo“⁵. Pokiaľ ide o rolu náboženstva vo verejnom priestore, Gabriel navrhuje, aby sa v modernej spoločnosti kontinuálne poukazovalo na rozlíšenie privátnej sféry a verejnej sféry. Náboženstvo môže

3 Porov. GABRIEL, K.: (Post-)Moderne Religiosität zwischen Säkularisierung, Individualisierung und Deprivatisierung. In: WALDENFELS H. (ed.): *Religion : Entstehung – Funktion – Wesen*. München, 2003, s. 59.

4 Porov. CASANOVA, J.: Chancen und Gefahren öffentlicher Religion : Ost- und Westeuropa im Vergleich. In: KALSCHEUER, O. (ed.): *Das Europa der Religionen : Ein Kontinent zwischen Säkularisierung und Fundamentalismus*. Frankfurt am Main, 1996, s. 181–215.

5 GABRIEL, K.: (Post-)Moderne Religiosität zwischen Säkularisierung, Individualisierung und Deprivatisierung. In: WALDENFELS H. (ed.): *Religion : Entstehung – Funktion – Wesen*, s. 109.

svoju verejnú rolu v občianskej spoločnosti splniť iba v slobodnej privátnej sfére, chránenej pred štátnymi a cirkevnými zásahmi.⁶

Debata o význame sekularizácie a modernity a ich dôsledkov pre religiozitu a Cirkev v zmysle zlučiteľnosti či nezlučiteľnosti modernej spoločnosti a kresťanského náboženstva nie je uzavretá. Súčasné vnímanie náboženstva v sociológii a spoločenskovedných disciplínach je čoraz komplexnejšie a aj viac protirečivé. O úplnej sekularizácii v postmodernom kontexte, v zmysle zmiznutia náboženstva, neexistujú nijaké relevantné scenáre. Na druhej strane je potrebné analyzovať fenomény revitalizácie náboženstva v spoločnostiach, opätovného akceptovania tajomstva a resakralizácie postsekulárneho sveta.

Význam tajomstva v pastorálnej reflexii

Pre výklad uvedeného vývoja môže byť prínosom teológia. Podobne ako klasická paradigma sekularizácie hlásala nekompatibilitu náboženstva a modernity, aj Katolícka cirkev zastávala postoj, že moderna a kresťanská cirkev sú navzájom sa vylučujúce skutočnosti. Odsúdenie moderny začiatkom 20. storočia viedlo k tzv. kríze modernizmu. Až v pastorálnej konštitúcii *Gaudium et spes* na Druhom vatikánskom koncile si Katolícka cirkev a teológia vyjasnili vzťah voči modernite a vyvolaným dialógom sa viac otvorili modernému svetu. V ostatných rokoch sa medzi jednotlivými prúdmi v interpretáciách Druhého vatikánskeho koncilu opäť objavujú antimodernistické nálady v Katolíckej cirkvi.

Pastorálny teológ Christoph Lienkamp upozorňuje, že návrat náboženstva pomocou pólových pojmov súkromný – verejný, ktorý deklaroval Casanova, nebol v súčasnej religiozite dostatočne reflektovaný. Lienkamp pokladá za nutné doplniť výklad situácie náboženstva protikladom verejný – tajomný. Autor odporúča pre sociológiu náboženstva reлектúru vzťahu verejný – privátny na verejný – tajomný a aby pojem tajomstvo bol zbavený negatívneho významu. U Lienkampa pojem tajomstvo získava dimenziu životodarnosti.⁷

Johann Baptist Metz sa už v 70. rokoch vyjadroval v prospech rehabilitácie pojmu tajomstvo v teológii a rozlišoval medzi teologickou doxografiou a mystickou biografiou. Podľa jeho názoru existuje v katolíckej teológii istá diskrepancia medzi objektivisticky obhajovaným teologickým systémom a životnými skúsenosťami viery ľudí, medzi doxografiou a biografiou, medzi dogmatikou a mystikou. Ako dôsledok toho sa prejavy religiozity ľudí stiahli nielen zo spoločenskej verejnosti, ale aj z cirkevného prostredia. Náuka viery

6 Porov. GABRIEL, K.: (Post-)Moderne Religiosität zwischen Säkularisierung, Individualisierung und Deprivatisierung. In: WALDENFELS H. (ed.): *Religion : Entstehung – Funktion – Wesen*, s. 109–131.

7 Porov. LIENKAMP, Ch.: Wiederkehr der Religion als Zeichen epochalen Umbruchs – Leistung und Grenzen religionssoziologischer Deutungen in philosophischer und systematisch-theologischer Sicht. In: *JCSW*, 44, 2003, s. 273–301.

tým stráca svoju relevanciu a svoj praktický pastoračný význam v náboženskom svete ľudí.⁸

Metz pokladá práve tajomstvo za základ života z viery (dogmatiky života). Požaduje od teológie, aby seba chápala aj ako biografiu, aby sa tak odstránila rozpoltenosť medzi náukou viery a životom z viery. „Takáto teológia by sa mala nazývať biografickou preto, že mystická biografía náboženskej skúsenosti, životného príbehu človeka pred skrytou Božou tvárou sa hlboko wpisuje do doxografie viery.“⁹ Takto do dogmatického vnímania teológie vstupuje subjekt.

Dogmatika života z viery sa môže stať pre každého človeka mystagógiou, „bez vulgarizujúceho strachu, bez obáv z kontaktu s každodenným, nudným, normálnym životom a záhadnou náboženskou skúsenosťou“¹⁰. Základným a kľúčovým slovom pri prežívaní tejto skúsenosti viery je pojem tajomstvo. „V ňom je prítomné obidvoje, vnímanie Božej nepochopiteľnosti a skúsenosť seba ako človeka vtiahnutého do tejto nepochopiteľnosti.“¹¹

Súbežné „antiprocesy“ v spoločnosti

Christian Friesl a Regina Polak z Viedenskej univerzity prezentujú spoločenský megatrend návratu náboženstva pomocou súvisiacich párových protitrendov: pluralizmus a individualizmus; sekularizácia a resakralizácia; racionalizácia a orientácia na zážitky; ekonomizácia a orientácia na hodnoty. Túto ambivalenciu v spoločenských vývojových tendenciách autori hodnotia podľa ich účinkov na religiozitu a na Cirkev. Domnievajú sa, že náboženstvo sa vracia práve na miesta, kde bolo málo viditeľné, kde bolo bezvýznamné, či celkom zmizlo.

Proti tomuto názoru odmieta hovoriť o návrate náboženstva nemecký teológ Joachim Hoehn. Podľa neho je pokušením pre teológiu pokladať hnutia nábožensky hľadajúcich ako megatrendový návrat náboženstva. Hoehn vidí kontinuálny proces straty funkčnosti a významu náboženského vnímania sveta na všetkých úrovniach západoeurópskych spoločností, ústup kresťanstva od Cirkvi, ako aj odkresťančenie náboženstva. Podľa jeho názoru nové náboženské hnutia a nové náboženské ponuky získavajú prívržencov nie natoľko z bezkonfesijných skupín spoločnosti a od ľudí vzdialených Cirkvi, ale z radov

8 METZ, J. B.: *Glaube in Geschichte und Gesellschaft : Studien zu einer praktischen Fundamentaltheologie*. Mainz, 1977, s. 195.

9 METZ, J. B.: *Glaube in Geschichte und Gesellschaft : Studien zu einer praktischen Fundamentaltheologie*, s. 201.

10 METZ, J. B.: *Glaube in Geschichte und Gesellschaft : Studien zu einer praktischen Fundamentaltheologie*, s. 203.

11 METZ, J. B.: *Glaube in Geschichte und Gesellschaft : Studien zu einer praktischen Fundamentaltheologie*, s. 203.

bývalých členov cirkví. Pojem post-sekulárny by sa podľa neho nemal chápať ako koniec procesu sekularizácie a návrat náboženstva.¹²

Podľa Hoehna je preto dôležité kategórie postsekulárny, ako aj postreligiózný používať súčasne, aby bolo možné analyzovať *status quo* ambivalentného prejavu súčasného náboženstva. Na tento účel vytvoril ako výkladový model teóriu náboženskej disperzie. V tejto súvislosti náboženská disperzia znamená „rozbitie a rozloženie náboženských obsahov pri stretnutiach so sekulárnymi oblasťami, ich zmiešanie s inými modelmi výkladu a utvárania sveta, ich pretvorenie do iných formátov, ktoré môžu byť z veľkej časti nezvratné. S náboženskou disperziou sa stretáme v procesoch dekonštrukcie, to znamená v deformácii náboženských motívov a symbolov, v inverznom pohľade na transcendentný výklad sveta, v difúzných kombináciách rôznych vierovyznaní a v spirituálnych a ezoterických smeroch a v mediálnej adopcii náboženských motívov a materiálov“¹³.

Môžeme teda hovoriť o súbežnom procese miznutia a návratu náboženstva. Nové prejavy verejného náboženstva by bolo vhodné vykladať skôr cez návrat vedomia potreby náboženstva, než ako návrat náboženstva ako takého. Podľa Joachima Hoehna v tomto procese nejde o náboženstvo, ako skôr o to, čo ho utvára. Obsahom trendu návratu náboženstva je náboženstvo orientované na zážitok, na subjekt, estetizujúce a psychologizujúce náboženstvo.

Pastorálny teológ Paul M. Zulehner hodnotí socio-religióznú paletu moderných spoločností ako silne polarizovanú. Na jednom póle sú bezstarostní pragmatici alebo sekularizovaní, na druhom spirituálne orientovaní. Pre sekularizovaných členov spoločnosti Boh nemá v ich živote nijaký význam. Orientujú svoj život výlučne na pozemský svet. Spirituálne orientovaní pokladajú za dôležitý duchovný svet a existenciu Boha, s ktorým možno budovať osobný vzťah. Pre túto skupinu je charakteristická tzv. spirituálna otvorenosť pre druhý svet. Spolu tvoria veľmi pestrú skupinu. Patria k nim predovšetkým kresťania, pre ktorých je viera v osobného Boha a vzťah s ním veľmi dôležitý. V tejto skupine možno identifikovať ďalšie rozdiely: tradiční kresťania napojení na kresťanskú cirkev cez kultúrnu tradíciu a osobný príbeh, ďalšou podskupinou sú moderní kresťania s lojalitou k Cirkvi cez osobnú voľbu.

Popri tradičných kresťanoch je tu aj skupina ľudí nábožensky kreatívnych. Pre ich život v modernej spoločnosti im nestačí to, čo im poskytuje ich Cirkev. Svoj svet viery majú postavený na presvedčení, že Boh je v živote ľudí kľúčový, ale jeho obraz si vytvárajú v širšom zábere svetových náboženstiev, nie iba podľa obrazu kresťanov.

Ďalšia skupina náboženských kreatívcov prijíma do svojej osobnej viery určité fragmenty z humanizmu, z antropozofie, z mystiky a ezoteriky.¹⁴

12 Porov. HOEHN, H. J.: *Postsäkular : Gesellschaft im Umbruch – Religion im Wandel*. Paderborn, 2007, s. 31.

13 HOEHN, H. J.: *Postsäkular : Gesellschaft im Umbruch – Religion im Wandel*, s. 40.

14 Porov. ZULEHNER, P. M.: Gott nach dem Kommunismus. In: DELGADO, M., JÖDICKE, A., VERGAUWEN, G. (ed.): *Religion und Öffentlichkeit : Probleme und Perspektiven*. Stuttgart, 2009, s. 59.

Sekularita samotná môže byť náboženstvu aj na prospech. Tu je však užitočnejšie hovoriť o spiritualite. Zulehner to vysvetľuje takto: „Sekulárna scéna očividne hľadá náboženstvo za svojho partnera do komunikácie. Práve starobylé sa čoraz viac stáva avantgardným. A pretože osvietená sekularita zdedila pojmovú blízkosť so slovami náboženstvo alebo Cirkev, ústi táto nábožensky pozitívna stránka sekularity do novoobjaveného pojmu spiritualita. Spiritualita tak vyrastá zo sekularity.“¹⁵

Táto spiritualita môže mať tri formy:

- Spiritualita ako trhový vzťah. Ak vyjmem náboženské symboly z ich náboženského prostredia a slúžia na trhu ako tovary, ich obsah sa zriedi, vyprázdni, zničí. Zulehner sa domnieva, že používanie náboženských a duchovných symbolov na trhu môže byť znamením *viditeľnej prítomnosti a sily duchovna*. Tieto symboly sú kultúrne akceptované a vyvolávajú v ľuďoch náladu, ktorá je prospešná aj ich tovarovej podobe.
- Spiritualita ako zdroj útechy. Táto sekulárna spiritualita je formou moderného úniku (*escape*) z bremena banality moderného každodenného života. Ľudia by chceli dosiahnuť maximum šťastia v minimálnom čase. Rýchle tempo života prináša preťaženosť a tým aj strach, ktorý v nás utlmuje solidaritu. V kontexte útechy sa stáva spiritualita iba funkciou s praktickým cieľom. Stáva sa *wellnessovou spiritualitou*, útekem zo šedej každodennosti.
- Spiritualita ako motivácia ku zmene. Táto spiritualita sa rodí z túžby, aby svet bez tajomstva bol opäť tajomným. Je to cesta do vnútra človeka. V tomto vnútornom svete možno odhaliť božský pôvod a prameň ľudskej existencie. Takéto vnímanie môže byť pozitívnou stránkou spirituality súčasnej kultúry.¹⁶

Záver

Podľa sociológov náboženstva môžu uvedené smery náboženstvo a cirkvi ovplyvniť tak negatívne, ako aj pozitívne. Náboženstvo a potom aj cirkev majú najlepšie šance pre svoj rozvoj v procesoch modernity tam, kde v rozlíšení náboženstva a politiky môžu nájsť svoj status a svoju rolu vo verejnom priestore. Ak chcú byť cirkvi efektívne prítomné v spoločnosti, je im z perspektívy sociológie náboženstva adresovaná výzva, aby svoju tradíciu a životný štýl zachovávali v reflexívnej podobe, a to tak na kultúrnej, ako aj na inštitucionálno-organizačnej a osobnostnej úrovni.

Cirkvi si musia byť vedomé toho, že stratili svoju monopolnú pozíciu a nárok na náboženstvo. Pluralita aj v oblasti náboženstva sa v spoločnosti stáva

15 ZULEHNER, P. M.: Gott nach dem Kommunismus. In: DELGADO, M., JÖDICKE, A., VERGAUWEN, G. (ed.): *Religion und Öffentlichkeit : Probleme und Perspektiven*, s. 73.

16 Porov. ZULEHNER, P. M.: Gott nach dem Kommunismus. In: DELGADO, M., JÖDICKE, A., VERGAUWEN, G. (ed.): *Religion und Öffentlichkeit : Probleme und Perspektiven*, s. 75–76.

plne akceptovanou. Postmoderný človek si tak vo svojom bytí, ktoré ho núti voľiť si svoje náboženstvo, vyskladá svoj „dom viery“ z rôznych náboženských tradícií a praktík. Takéto synkretické alebo *patchwork* náboženstvo prináša nový osobitný zážitok a náboženskú skúsenosť. Tu osoby rozhodujú samy za seba, čo a ako pochopia, neprijímajú interpretáciu viery výlučne od jednej cirkvi. Tým sa oslabujú aj protipozície medzi expertmi a laickou verejnosťou, medzi cirkevnými autoritami a ostatnými ľuďmi, ktorí sa cítia byť členmi Cirkvi.

Vyjadrené rečou pastorálnej teológie, pre miestnu cirkev je potrebné spoznávať svoju aktuálnu tvár, ktorá by nebola ani pristará ani zvonka importovaná. Tu je potrebné vychádzať zo skúseností vlastnej minulosti, byť otvorení voči budúcnosti a obstať v úlohách prítomnosti.

Je nevynutné neustále hľadať odpovede na otázku: Aká je naša vlastná teologická pozícia, ak nemá byť ani kópiou západnej teológie, ani protestom proti západnej teológii, ale plodom reflexie západnej aj východnej?

Bibliografia

- BERGER, P. L.: *Der Zwang zur Häresie : Religion in der pluralistischen Gesellschaft*. Frankfurt am Main, 1980. ISBN 13: 9783100071040
- CASANOVA, J.: Chancen und Gefahren öffentlicher Religion : Ost- und Westeuropa im Vergleich. In: KALSCHUEER, O. (ed.): *Das Europa der Religionen : Ein Kontinent zwischen Säkularisierung und Fundamentalismus*. Frankfurt am Main, 1996. ISBN 9783100402127
- GABRIEL, K.: (Post-)Moderne Religiosität zwischen Säkularisierung, Individualisierung und Deprivatisierung. In: WALDENFELS H. (ed.): *Religion : Entstehung – Funktion – Wesen*. München, 2003. ISBN 3-495-48069-2
- GABRIEL, K.: Phänomene öffentlicher Religion. In: GABRIEL, K., HÖHN, H. J.: *Religion heute öffentlich und politisch*. Paderborn, 2008. ISBN 9783506764621
- HOEHN, H. J.: *Postsäkular : Gesellschaft im Umbruch – Religion im Wandel*. Paderborn, 2007. ISBN 978-3506763280
- JOAS, H.: Führt Modernisierung zur Sekularisierung? In: WATER, P.: *Gottesrede in postsäkularer Kultur*. Freiburg im Breisgau, 2007. ISBN 978-3-451-02224-1
- LIENKAMP, Ch.: Wiederkehr der Religion als Zeichen epochalen Umbruchs – Leistung und Grenzen religionssoziologischer Deutungen in philosophischer und systematisch-theologischer Sicht. In: *JCSW*, 44, 2003. ISBN 9783792307564
- METZ, J. B.: *Glaube in Geschichte und Gesellschaft : Studien zu einer praktischen Fundamentaltheologie*. Mainz, 1977. ISBN 9783786706595
- STARK, R.: *Acts of Faith : Explaining of Human Side of Religion*. 2000. ISBN 9780520222021
- ZULEHNER, P. M.: Gott nach dem Kommunismus. In: DELGADO, M., JÖDICE, A., VERGAUWEN, G. (ed.): *Religion und Öffentlichkeit : Probleme und Perspektiven*. Stuttgart, 2009. ISBN 3170205242

Mgr. Jozef Žuffa, PhD.
Teologická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave
Kostolná 1, P. O. Box 173, 814 99 Bratislava
e-mail: jozef.zuffa@truni.sk